

وصول به امری، تمهید مدعا و زمینه‌سازی آمده است. همچنین در این لغت‌نامه توطئه‌چیدن یا توطئه کردن نیز به صورت زمینه‌سازی کردن و تمهید مدعا نمودن و دسته‌بندی سیاسی و غیر سیاسی برای مخالفت با کسی یا گروهی معنی شده است.<sup>۱</sup>

معادل واژه توطئه در زبان انگلیسی "conspiracy" است که در لغت به معنی نفس کشیدن یا یکدیگر است. به نظر برخی این واژه به معنی توافق برای انجام کاری غیر قانونی، خیانت آمیز یا شرورانه، یا اقدامی جمعی و هم‌پیمانی برای انجام دادن طرحی شرورانه است. واژه conspiracy همچنین به طرح و نقشه طراحی شده توسط گروهی که نیتشان رسیدن به اهداف جسورانه مانند سرنگونی حکومت است، نیز اطلاق می‌شود.<sup>۲</sup> در دایرةالمعارف بریتانیکا، توطئه در اصل يك واژه حقوقی در حقوق جزای آمریکایی-انگلیسی بوده و به معنی توافقی است میان دو یا چند نفر به منظور ارتکاب عملی غیر قانونی یا دستیابی به هدفی قانونی یا تمسک به ابزارهای غیر قانونی.<sup>۳</sup>

مترادفهای توطئه (conspiracy) شامل: طرح پنهانی (plot)،<sup>۴</sup> توطئه چینی (machination)،<sup>۵</sup> تبانی (collusion)،<sup>۶</sup> دسیسه (intrigue) و گروه توطئه گر (cabal)<sup>۷</sup> است.<sup>۸</sup> همانند دیگر واژه‌ها و مفاهیم علوم اجتماعی، برای توطئه تعریف‌های مختلفی ارائه شده است که ابتدا به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌کنیم و سپس تعریف مورد قبول خود را بیان خواهیم کرد. دانیل پاییز در تعریف توطئه می‌گوید: «يك توطئه شامل دو یا چند نفر توطئه گر است که با یکدیگر و به صورت پنهانی به دنبال دستیابی به يك هدف ممنوع و غیر قانونی هستند.»<sup>۹</sup> به نظر چارلز پیگدن «توطئه طرحی مخفی از سوی گروهی از مردم است تا بتوانند از راه اقدامات غالباً پنهانی خود بر حوادث و رخدادها اثر بگذارند». از دید وی، توطئه همواره در حوزه سیاست در معرض سوءظن و بدگمانی قرار دارد.<sup>۱۱</sup>

برداشت ما از توطئه عبارت است از: برنامه‌ریزی پنهانی و اقداماتی که با اتکاء به روشهای غیر قانونی، غیر اخلاقی و معمولاً غیر

گفته شده که سفر انسان به کره ماه صحنه‌سازی ای بیش نبوده است؛ جان اف کندی رییس جمهور اسبق آمریکا قربانی نقشه حساب شده سازمان اطلاعات مرکزی آمریکا، سیا، بوده است؛ ویروس ایدز ساخته و پرداخته آگاهانه محافل دولتی آمریکایی است تا سیاهان در سایه شیوع این بیماری از بین بروند و... این گونه اظهار نظرها مبتنی بر تجزیه و تحلیل توطئه‌باورانه افراد از رویدادهای گوناگون است و ماجرای ۱۱ سپتامبر آمریکا نیز از این دید مستثنی نیست.

این پدیده کم و بیش در فرهنگ سیاسی جوامع گوناگون وجود دارد و تفکر توطئه‌باورانه پیامدها و آثاری بر افکار عمومی جوامع و حوزه عمل سیاسی دارد که اهمیت بررسی جرایم و چگونگی رشد و رواج تئوری توطئه و ابعاد مختلف آن را آشکار می‌سازد و ضرورت مطالعه علمی و عمیق آن را می‌طلبد. با توجه به این نکته، در این پژوهش سعی بر این است که ابعادی از چارچوب نظری این مؤلفه مهم فرهنگ سیاسی جوامع مورد تحلیل و تبیین قرار گیرد و به همین منظور مطالب در دو بخش ارائه می‌شود: بخش نخست، تعریف و ارکان تئوری توطئه؛ بخش دوم، مطالعه خاستگاههای تئوری توطئه.

## بخش نخست: تعریف و ارکان تئوری توطئه

در این بخش در پی پاسخ دادن به این پرسشها هستیم که تعریف توطئه و تئوری توطئه چیست؟ توطئه گران از دید توطئه‌باوران کدامند و چه کشورها، کانونها و گروههایی نقش توطئه گر را در تئوریهای توطئه بازی می‌کنند؟ چه کسانی بیشتر به ارائه تحلیلهای مبتنی بر توطئه‌باوری می‌پردازند؟ اصولاً تئوری توطئه چگونه در اذهان ساخته و پرداخته می‌شود و دارای چه مفروضاتی است؟

### ۱- تعریف توطئه و تئوری توطئه

برای پاسخ دادن به پرسش نخست، ابتدا از بررسی مفهوم «توطئه» شروع می‌کنیم. در لغت‌نامه دهخدا، توطئه به معنی آماده نمودن، نرم و آسان گردانیدن، با هم ساختن، مقدمه چیدن برای

## شیوه تفکر مبتنی بر

## توطئه‌باوری؛ ارکان و

## خاستگاهها

نویسنده:

دکتر زاهد غفاری هاشمیان

مسالمت‌آمیز صورت می‌گیرد و هدف از آن پیشبرد اهداف و مقاصد فردی یا گروهی یا ملی به بهای لطمه زدن به منافع و حقوق دیگران در یک کشور یا در سطح بین‌المللی است.

توطئه به این معنا (به صورت واقعی) از ابتدای خلقت بشر تا کنون در اشکال و ابعاد متنوع وجود داشته و بعنوان ابزاری بویژه در حوزه سیاست مورد استفاده قرار گرفته است. توطئه‌ها بطور کلی به دو دسته تقسیم می‌شود: (۱) توطئه‌های کوچک، توطئه‌هایی است که برای رسیدن به هدفی کوچک و تحقق خواسته‌های شخصی مثل دستیابی به قدرت و ثروت و غیره صورت می‌گیرد. (۲) توطئه‌های بزرگ، توطئه‌هایی است که به دنبال اهداف بزرگ و گسترده بوده و در پی ایجاد تغییر و تحول اساسی و ساختاری مثل نابودی یک قوم، یک مذهب یا تغییر یک نظام سیاسی و نظایر آن است. این گونه توطئه‌ها در مقیاسی وسیع از جانب افراد، گروه‌ها، کانون‌ها، حکومتها و کشورهای که توطئه‌گر خوانده می‌شوند در داخل کشورها و در سطح و ابعاد بین‌المللی برای رسیدن به اهداف و مقاصد خاص به زیان دیگران به کار گرفته می‌شود و در این زمینه شیوه‌ها، ابزارها و انگیزه‌های مختلفی دخیل است. در این باره که مصادیق توطئه‌گری در تحقق توطئه‌های واقعی در جوامع، کشورها و در سطح بین‌المللی کدام است، اظهار نظرها و پاسخ‌ها متفاوت است.<sup>۱۳</sup> مثلاً ساکنان کشورهای جهان سوم و تحت‌سلطه که سالهای دراز زیر فشار و ضربه قدرتهای بزرگ و استعماری بوده‌اند، بی‌گمان به این کشورها و عملکردهای آنها عنوان توطئه‌گر و توطئه‌گری واقعی می‌دهند. گروه‌ها و کشورهایی که از فراماسونری و صهیونیسم و انجمن‌های پنهانی به نوعی صدمه و آسیب دیده‌اند و توطئه‌های واقعی آنها را در عمل تجربه کرده‌اند طبعاً به این گونه کانون‌ها، عنوان توطئه‌گر می‌دهند. در این باره در مباحث بعدی بیشتر توضیح خواهیم داد.

تئوری توطئه معادل اصطلاح "conspiracy theory" در زبان انگلیسی است که البته شکل جمع آن بیشتر رایج و متداول است. منظور از به کار گرفتن واژه «تئوری» در تئوری توطئه برداشت متدولوژیک متداول در فلسفه علم و روش‌شناسی نیست. به عبارت دیگر، این واژه ربطی به تئوری

موجود در مراحل و روش شناخت علمی که پس از بررسی و ارزیابی فرضیه حاصل می‌شود ندارد و اصولاً تئوری توطئه، چنین مرحله‌ای را در چگونگی پیدایش و تکوین خود طی نمی‌کند. در منابع و آثاری که به تئوری توطئه پرداخته‌اند مترادف‌هایی برای آن بیان شده است، از قبیل: سبک پارانویدی<sup>۱۴</sup> (توهم آمیز)، توطئه‌اندیشی یا توطئه‌باوری<sup>۱۵</sup>، ذهنیت توطئه‌اندیش<sup>۱۶</sup>، ذهنیت دست‌پنهان<sup>۱۷</sup> و توطئه‌گرایی.<sup>۱۸</sup>

از تئوری توطئه تعبیر و تعریف‌های مختلفی شده است. تعاریف در این باره یکدست نبوده، مورد توافق همگان نیست و تا حدی گیج‌کننده است. ریشه مطالعات مربوط به تئوری توطئه به مقاله کلاسیک یک مورخ پرآوازه آمریکایی به نام ریچارد هافستادر برمی‌گردد که آن را در سال ۱۹۶۳ با عنوان «شیوه پارانویدی در سیاست آمریکا» نوشت و از تئوری توطئه به مثابه یک سبک و شیوه تجزیه و تحلیل حوادث و مسایل تاریخی یاد کرد. به گمان هافستادر، منادیان این سبک «در همه کارها میل به اغراق دارند و به همه چیز به دیده شک می‌نگرند و خیالات وهم‌انگیز می‌بافند.» این مقاله هافستادر با گذشت زمان جای خود را در منابع و مطالعات مربوط به تئوری توطئه باز کرد و نویسندگان بعدی هم به اشکال مختلف از الگوی تحلیل و تبیین او در بررسی این پدیده استفاده کردند.<sup>۱۹</sup>

برداشت و تعبیر کارل پوپر درباره تئوری توطئه این است که طبق تحلیلهای توطئه‌باورانه «هر چه در اجتماع اتفاق می‌افتد نتایج مستقیم نقشه‌هایی است که افراد یا گروه‌های نیرومند طرح‌ریزی کرده‌اند.» به نظر وی این گونه تبیین‌ها گسترش زیادی پیدا کرده است و او تئوری توطئه را گونه‌ای ابتدایی از خرافه می‌داند. پوپر ادامه می‌دهد: «[تئوری توطئه] در شکل جدید آن، نتیجه برجسته دنیوی شدن خرافه‌های دینی است. باور داشتن به خدایان هومری، که توطئه‌های آنها مسئول تقلبات جنگهای ترا بوده، اکنون از میان رفته است ولی جای خدایان ساکن [کوه] اولومپوس هومری را اکنون ریش سفیدان دانای کوه صهیون یا صاحبان انحصارها یا سرمایه‌داران یا استعمارگران گرفته‌اند.»<sup>۲۰</sup>

○ از نگاه  
روانشناسانه، انسانهای  
دچار توهم، توطئه‌باوری را  
بعنوان واکنشی در برابر  
پیشانی‌ها و فشارهای  
موجود در قالب فرا فکنی و  
مقصر جلوه دادن دیگران  
برای ناکامی‌ها و شکستهای  
خود بروز می‌دهند.

سرنوشت این گونه وقایع و حوادث در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و غیره، دستهای پنهان، اقدامات و نقشه‌های پلید و غالباً مخفیانه و غیر واقعی توطئه‌گران (اعم از قدرتها و کشورهای بزرگ، برخی افراد و گروهها، انجمن‌های پنهانی و کانونهای توطئه‌گر) است، که برای رسیدن به اهداف شوم خود در تلاش و تکاپو هستند.

## ۲- توطئه‌گران در تئوریهای توطئه

### چه کسانی‌اند؟

بر اساس تعریفی که برای تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری ارایه کردیم این گونه استدلالها و تبیینها بر پایه سه رکن اصلی استوار است: (۱) توطئه‌گران (۲) توطئه‌باوران (۳) مبنای تحلیل و مفروضات. توطئه‌گران به قدرتها، کشورها، افراد، گروهها و کانونهای پنهان و آشکاری گفته می‌شود که نقش توطئه‌چینی و توطئه‌گری را در تئوریهای توطئه به عهده دارند. توطئه‌گران دارای خصوصیات از قبیل شیطان‌صفتی، حيله‌گری، اقتدار، توانایی دوراندیشی و طراحي و هدایت نقشه‌های پیچیده‌اند. آنها در تحلیل‌های توطئه‌باوران با انگیزه‌های گوناگون به توطئه‌چینی و توطئه‌گری می‌پردازند. توطئه‌گران برای رسیدن به اهداف شوم خود به شیوه‌ها و ابزارهای توطئه‌آمیز مانند کشتار و نسل‌کشی، غارت و چپاول، خدعه و ترور، جنگ و آشوب، ایجاد و گسترش دادن بیماری‌های واگیر، قحطی و گرسنگی، بحرانهای گوناگون فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و غیره متوسل می‌شوند.

مصادیق عینی توطئه‌گران، بسته به جوامع و کشورهای مختلف، متفاوت است. برای مثال، به نظر هافستادر نیروهای دست‌راستی در آمریکا در درازای تاریخ همیشه گمان کرده‌اند که کشور آمریکا به کام يك توطئه بین‌المللی رانده می‌شود. از دید او در سبک پارانویدی سیاست آمریکایی در قرن نوزدهم، فراماسونها و کاتولیک‌ها توطئه‌گران و عاملان اصلی این توطئه‌ها دانسته می‌شده‌اند و در نیمه سده بیستم، اینها جای خود را به یهودی‌ها، کمونیست‌ها و مأموران داخلی آنها داده‌اند.<sup>۲۶</sup> در صورتی که در تئوریهای توطئه‌خاورمیانه، عمدتاً

زونیس و جوزف، تئوری توطئه را الگویی برای استدلال و تجزیه و تحلیل درباره جهان و پدیده‌ها و حوادث مختلف آن می‌دانند که عنصر اصلی و مؤثر در این تبیینها و نگرش‌ها، توجه و تأکید بر عامل توطئه است.<sup>۲۱</sup> به نظر آنان، تئوری توطئه متشکل از چهار عنصر اصلی است: گردهمایی تعدادی از بازیگران؛ در يك توافق پنهانی؛ برای رسیدن به يك هدف مخفیانه؛ که آن هدف غیرقانونی و پلید است.<sup>۲۲</sup> پاییز نیز تئوری توطئه را برداشتی ذهنی از توطئه قلمداد می‌کند که وجود خارجی ندارد. او تجزیه و تحلیل مبتنی بر توطئه‌باوری را روشی می‌داند که مهمترین عامل در تبیین وقایع و حوادث جهان، اهمیت دادن به نقش توطئه‌گران در آنهاست.<sup>۲۳</sup>

از مطالبی که درباره توطئه و تئوری توطئه آمد، چنین استنباط می‌شود که نخست باید میان توطئه‌های واقعی و تئوریهای توطئه تفاوت قابل شد. در حالی که توطئه يك عمل عینی و ابزاری در خدمت سوءاستفاده توطئه‌گران است، تئوری توطئه روشی تبیینی و ذهنی است که بر مبنای پنداری (غالباً موهوم) از نقش توطئه‌گران در ذهن توطئه‌اندیشان برای تجزیه و تحلیل حوادث و رخدادها شکل می‌گیرد. دوم این که وجود توطئه واقعی در عرصه سیاست و نقش توطئه‌گران در بروز و وقوع برخی از حوادث و تحولات سیاسی-اجتماعی بعنوان يك عامل از عوامل مختلف غیرقابل انکار است. این تلقی و برداشت هرگز به این معنی نیست که وقوع همه حوادث و وقایع در حیات بشر فقط به عامل توطئه و نقش توطئه‌گران نسبت داده شود.<sup>۲۴</sup> البته این دو در تعامل با یکدیگر و مستأثر از هم هستند. به تعبیر یکی از صاحب‌نظران، از سویی هیچ چیز مانند توطئه‌های واقعی نمی‌تواند تفکر مبتنی بر توطئه‌پنداری را برافروخته نگه دارد و از سوی دیگر، برخی از توطئه‌های واقعی به دنبال توطئه و در برابر آن پدید می‌آید.<sup>۲۵</sup>

با توجه به مجموع نکاتی که راجع به تئوری توطئه ذکر شد، تعریف کاری ما به قرار زیر است: تئوری توطئه چارچوب و پارادایمی از تجزیه و تحلیل وقایع، حوادث و پدیده‌های حیات بشری است که طبق آن تنها عامل مؤثر و رقم‌زننده

○ فشارهای روانی و اجتماعی و احساس ناامنی سیاسی زمینه و شرایط مناسبی برای رشد و گسترش انواع شایعه‌ها و تئوریهای توطئه فراهم می‌کند.

امپریالیست‌ها و صهیونیست‌ها بعنوان توطئه‌گر ایفای نقش می‌کنند.

با توجه به مصادیق مستنوع توطئه‌گر در شوریه‌های رایج توطئه در خاورمیانه و انتساب بیشترین نقش توطئه‌گری به امپریالیست‌ها، صهیونیست‌ها و فراماسونها، اجمالاً به این سه دسته می‌پردازیم.

#### الف - امپریالیست‌ها

منظور از امپریالیست‌ها کسانی هستند که به دنبال گسترش سلطه و نفوذ خود بوده و برای رسیدن به اهداف و منافع خویش در دیگر مناطق و کشورها از شگردها و ابزارهای مختلف استعماری بهره می‌گیرند. در فرهنگ سیاسی عربی و ایرانی، امپریالیست‌ها شامل دولتهایی چون انگلستان، روسیه، فرانسه و در نیم قرن اخیر بیشتر ایالات متحده آمریکا بوده‌اند. بیشترین نقش توطئه‌گری را قدرتهای خارجی بزرگی مانند انگلیس و آمریکا، در سایه پیشینه توطئه‌ها و دسیسه‌های واقعی در منطقه خاورمیانه، به خود اختصاص داده‌اند. نیز در میان گروهها و دولتهای چپ‌گرا، برخی کانونها و محافل سرمایه‌داری غرب مثل شورای روابط خارجی آمریکا، کمیسیون سه‌جانبه و... در معرض اتهام توطئه‌گری هستند.<sup>۲۷</sup>

#### ب - صهیونیست‌ها

در تئوری توطئه بین‌المللی و منطقه خاورمیانه، صهیونیست‌ها نیز از جمله توطئه‌گران هستند. صهیونیسم در قاموس خاورمیانه یعنی این که یهودیان بر اساس برنامه و نقشه‌ای دقیق و متمرکز به دنبال ایجاد دولت بزرگ اسرائیل و تبدیل آن به مهم‌ترین قدرت جهان هستند. یهودیان از دیرباز در جوامع مختلف متهم به توطئه‌گری بوده‌اند و ایجاد اغتشاش، بحران اقتصادی، پراکندن طاعون، و دهها جنایت دیگر به آنها نسبت داده می‌شده است. صهیونیست‌ها به خاطر عملکرد فاجعه‌آمیز و توأم با توطئه‌های واقعی خود مانند ترور و قتل عام فلسطینیان جای خاصی در تئوری‌های توطئه خاورمیانه به خود اختصاص داده‌اند. تکوین و گسترش هر چه بیشتر تحلیلهای مبتنی بر توطئه‌باوری درباره صهیونیسم و یهودی‌ها مبتنی بر کتابی است که در اوایل قرن بیستم با عنوان «پروتکل‌های شیوخ صهیون»<sup>۲۸</sup> انتشار یافته است.

پروتکلها عبارتست از گزارشی در ۲۴ بند که در برخی چاپها، ۲۷ بند یا بیشتر نیز یافته است. این پروتکلها نوعی سند غیرعادی هستند که اصالت آنها جنداً مورد تردید است، چنان که حتی روزه‌گاردی که خود منتقد سیاستهای اسرائیل است این پروتکلها را جعلی و ساخته‌ی مأموران مخفی پلیس روسیه برای اعتبار بخشیدن به فکر توطئه مشترک یهودیان و فراماسونها در زمینه استقرار یک امپراتوری جهانی می‌داند.<sup>۲۹</sup> در این پروتکلها آمده است که یک گروه از رهبران یهودی دور هم جمع شده‌اند و تصمیم دارند با توطئه‌های خود کنترل جهان را در دست گیرند.<sup>۳۰</sup>

#### پ - فراماسونها

از دیگر محافل و کانون‌هایی که نقش توطئه‌گری را در تحلیلهای و تبیین‌های مبتنی بر توطئه‌باوری در سطح جهان بازی می‌کند و در کشورهای مختلف اعضای آن در معرض اتهام توطئه‌گری قرار دارند، تشکیلات فراماسونری است. ریشه فراماسونها چندان معلوم نیست ولی ابتدا بعنوان یک گروه صنفی معماری و بنایی در لندن فعالیت داشتند و سپس به کشورهای اروپایی و آمریکا گسترش پیدا کردند.<sup>۳۱</sup> با پیدایش عصر روشنگری و نوزایی، فراماسونها رفته‌رفته در قالب تشکیلات و محافل سیاسی روشنفکری درآمدند و در سطح جهانی فعالیت خود را گسترش دادند. به اعتقاد برخی، فراماسونری جدید نهادی است برخاسته از تمدن بورژوازی دورویه غرب و بعنوان ابزار در خدمت اهداف استعماری آن. اعتقاد به توطئه‌گری فراماسونها، در کشورهای مختلف جهان در حد وسیعی وجود دارد که شواهدی از آن را ذکر خواهیم کرد.<sup>۳۲</sup>

#### ت - دیگر گروهها

از دیگر گروهها و کانونهای توطئه‌گر در تئوریهای توطئه می‌توان به تنویرگرایان (روشنفکران)، کمونیستها، برخی نهادهای بزشکی، کاتولیکها و غیره اشاره کرد.

### ۳- توطئه‌باوران و ارائه‌کنندگان

#### تحلیلهای مبتنی بر توطئه‌باوری

#### چه کسانی هستند؟

رکن دوم تئوریهای توطئه را توطئه‌باوران

○ از دید توطئه‌باوران، همه رویدادها بر پایه نقشه‌ای از پیش طراحی شده پدید می‌آید. آنان احتمال تصادفی بودن را در بروز حوادث نمی‌پذیرند و در پس هر حادثه، به دنبال دست پنهان، توطئه‌ها و دسیسه‌های شرورانه می‌گردند.

مقصد جلوه دادن دیگران برای ناکامی‌ها و شکست‌های خود بروز می‌دهند.<sup>۳۵</sup> گرچه برخی از این زاویه به نحوه تکوین و رواج تئوری‌های توطئه پرداخته‌اند<sup>۳۶</sup> ولی این گونه تحلیل و تبیین نمی‌تواند الگویی فراگیر و جامع درباره همه افراد و گروه‌های توطئه‌باور باشد، چون عوامل و متغیرهای مهم دیگری نیز در این زمینه دخیل است.

#### ب- دیدگاه جامعه‌شناختی

از این دیدگاه، آنچه سبب تبدیل انسانها به تحلیل‌گران توطئه‌باور و صدور انواع تئوری‌های توطئه از جانب آنان می‌شود صرفاً ویژگی‌های روحی و روانی آنان نیست بلکه آنچه بیش از همه اهمیت دارد شرایط بحرانی، نابسامانی‌های اجتماعی و اقتصادی، تبعیض‌های نژادپرستانه، بروز اختلالات و مشکلات حاد در روال عادی زندگی و نظایر آن در جوامع مختلف (بیشرفته و عقب‌مانده) است. در چنین برهه‌ها و دوره‌هایی که بحران، جنگ، اقدامات تروریستی شدید و هرج و مرج در جهان یا کشوری پیش آید، احساس ناامنی و اضطراب ناشی از چنین شرایطی و احساس خطر نسبت به تهدید دشمنان و بیگانگان انسانها را بطور طبیعی به سوی تحلیلها و تفسیرهای مبتنی بر توطئه‌باوری سوق می‌دهد. این گونه فشارهای روانی و اجتماعی و احساس ناامنی سیاسی زمینه و شرایط مستعدی برای رشد و رواج انواع شایعات و تئوری‌های توطئه فراهم می‌کند. انسانها در چنین مواقعی با بخش شایعات و تحلیل‌های بی‌اساس نسبت به شرایط و اوضاع حاکم واکنش نشان می‌دهند و می‌کوشند با بیان و بازگویی باورها و تصورات و تفسیرهای بی‌پایه و خیالی خود از لحاظ روانی آرامش پیدا کنند. در چنین اوضاع و احوالی گروه‌ها و افرادی که از نظر روحی و روانی سالم به‌شمار می‌آیند، هنگامی که تحت تأثیر يك جو بحرانی و پرتلاطم و فشارهای ناشی از آن قرار می‌گیرند، به‌توبه خود به تمایلات پارانویدی حساس و تأثیرپذیر شده و دچار انواع برداشت‌های توهم‌آمیز می‌شوند و سعی می‌کنند احساس تعجب، تنفر و ترس خود نسبت به دشمنان و خطرات را در قالب تحلیلها، تبیین‌ها و شایعات مبتنی بر توطئه‌باوری به توطئه‌گران مورد نظر خود در حد وسیع نسبت دهند. بهترین مثال در این باره واکنشها، تحلیلها و شایعات متنوعی است که از

تشکیل می‌دهند. توطئه‌باوران به برخی افراد، اقوام، گروه‌ها و کانونها گفته می‌شود که در تحلیلها و تبیینهایی که درباره حوادث و وقایع پیرامون خود و جهان ارائه می‌کنند، در تفسیر و توضیح پدیده‌ها و اتفاقات بر يك عامل (توطئه) تأکید دارند و حوادث را ناشی از توطئه‌پردازی و توطئه‌چینی توطئه‌گران می‌پندارند.<sup>۳۳</sup> در پاسخ به این پرسش که چه کسانی مصداق بارز توطئه‌باوری هستند، جواب را از سه دیدگاه روانشناختی، جامعه‌شناختی و سیاسی می‌توان مورد بررسی قرار داد:

#### الف- دیدگاه روانشناختی

روانشناسان و روانکوان توطئه‌باوری را بیشتر به انسانهایی نسبت می‌دهند که دچار پارانوئا و توهم هستند. به نظر آنان حالات توهمی در برخی افراد مبتنی بر بی‌اعتمادی، بدگمانی و سوءظن نسبت به دیگران بوده و ناشی از نگاه و تفسیر بدبینانه آنان نسبت به پدیده‌ها و دنیای پیرامونشان است. روانشناسان ویژگیهای افراد دچار توهم را به این صورت برمی‌شمارند:

- (۱) بی‌دلیل و مدرک کافی گمان دارند که دیگران در صدد فریب دادن یا ضربه زدن به آنانند.
  - (۲) در مورد افراد قابل اعتماد یا دوستان و همکاران خود تردید بی‌جا دارند.
  - (۳) مطالب نسبتاً محرمانه خود را صرفاً به علت بدگمانی و این که این اطلاعات روزی ممکن است بر ضد آنها مورد استفاده قرار گیرد به دیگران نمی‌گویند.
  - (۴) در مورد وقایع معمولی ملاحظه‌کناری می‌کنند.
  - (۵) پیوسته برداشت بدبینانه نسبت به دیگران دارند.
  - (۶) احساس تعرض به شخصیت و اعتبار خود دارند و می‌کوشند این احساس را با واکنش سریع و حمله متقابل ابراز کنند.<sup>۳۴</sup>
- از نگاه روانشناسانه، انسانهایی که دارای ویژگیهای مذکور هستند با روی آوردن به يك رشته خیالات بیهوده و نسبت دادن سوءظن‌ها و بدگمانی‌های خود به دیگران زمینه و شرایط مساعدی برای پذیرش تئوری توطئه‌دارند و ریشه این بیماری را نیز باید در چگونگی تربیت و پرورش آنان در دوران کودکی جست. انسانهای دچار توهم، توطئه‌باوری را بعنوان واکنشی در برابر پریشانی‌ها و فشارهای موجود در قالب فرافکنی و

○ لیندون جانسون و اسحاق رابین از جمله کسانی بودند که برای سیاستمداران، سوءظن و بدگمانی در امور سیاسی و نگرش توطئه‌باورانه در برخورد با دنیای پیرامون و احساس خطر و تهدید نسبت به خود را مفید و لازم می‌دانستند.

جانب طیف وسیعی از مردم جهان و بویژه آمریکا درباره حملات تروریستی ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ به مرکز تجارت جهانی و پنتاگون صورت گرفت. این پدیده تروریستی منحصر به فرد بعنوان مصداقی از توطئه‌های واقعی، به دنبال خود شوریه‌های توطئه متنوعی پدید آورد و فصل جدیدی در مطالعات شوریه‌های توطئه در دنیا و بویژه در آمریکا باز کرد و در ضمن تأثیر عوامل جامعه‌شناختی و لزوم توجه به آنها را در رشد و رواج شوریه‌های توطئه نشان داد.

حادثه تروریستی ۱۱ سپتامبر در آمریکا این ادعای برخی از صاحب نظران را که شوریه‌های توطئه در جوامع غربی و پیشرفته متروک و به حاشیه رانده شده، زیر سؤال برد<sup>۳۷</sup> و به موضوع داغ‌تر و به مراتب گسترده‌تر و مهمتری نسبت به شوریه‌های توطئه در زمان ترور جان اف کندی تبدیل شد و در صدر شوریه‌های توطئه آمریکایی قرار گرفت.

### پ- دیدگاه سیاسی

از این دیدگاه، توطئه‌باوران و ارائه‌کنندگان تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری، آگاهانه از این ابزار برای رسیدن به مقاصد و اهداف سیاسی خود استفاده می‌کنند. توضیح این که سیاستمداران با ایجاد دشمن فرضی و تبلیغات گسترده در این باره و مقصّر جلوه دادن آن در ارتباط با حوادث و مشکلات و ارائه انواع تفسیرهای مبتنی بر توطئه‌ها و دسیسه‌های دشمنان می‌کوشند در جامعه همبستگی اجتماعی و سیاسی ایجاد کنند یا برای سرپوش گذاشتن بر مشکلات خویش اذهان را به سوی دیگران منحرف سازند.<sup>۳۸</sup> در آلمان هیتلری این کار بر اساس دشمن جلوه دادن یهودی‌ها و ایجاد ترس و وحشت از دسیسه‌های پنهانی آنها، همراه با تبلیغات وسیع و دقیق صورت گرفت.<sup>۳۹</sup>

در حوزه عمل سیاسی درباره توجیه استفاده آگاهانه از شوریه توطئه این مثال مطرح شده است که به همان شکل که در برخی از بیماریهای جسمی انسان، اندازه‌ای از تب برای حفظ سلامت و تقویت سیستم دفاع بدن در برابر برخی امراض لازم است، برای سیاستمداران نیز مقدار معینی از توسل به بدگمانی و توطئه‌باوری ضروری است. در همین راستا اسحاق رابین استفاده از سوءظن در امور سیاسی برای سیاستمداران را وسیله‌ای مفید و مناسب می‌داند.<sup>۴۰</sup>

برخی نوشته‌اند که لیندون جانسون از لحاظ

روانی شخصی سالم بود و هیچ‌یک از ویژگیها و اختلالات پارانوییدی نیز در وی وجود نداشت، ولی درباره ضرورت آتکاه به سوءظن و بدگمانی و مفید بودن نگرش توطئه‌باورانه برای سیاستمداران در برخورد با دنیای پیرامون بر این باور بود که: «هر سیاستمداری که در یک اطاق مملو از جمعیت قدم می‌زند باید بتواند احساس کند که چه کسی با او و چه کسی بر ضد اوست. همه سیاستمداران، فرقی ندارد چه در مسکو باشند چه در منطقه‌ای از کشور کلمبیا، باید پیوسته احساس تهدید و خطر نسبت به خود داشته باشند». او می‌گفت: «سیاستمدارانی که دارای این حساسیت نباشند نه تنها نمی‌توانند برای مدتی طولانی در عرصه سیاست باقی بمانند، بلکه حتی برخی از حکومتها این توانایی را نخواهند داشت که مدت زیادی برقرار بمانند و به حیات خود ادامه دهند. لذا نبود چنین حساسیت و احساس بدگمانی می‌تواند برای سیاستمداران مهلك باشد.»<sup>۴۱</sup> البته باید توجه داشت که افراط در این مورد و تصمیم بیش از حد این نگرش، منجر به تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری افراطی می‌شود و این امر ممکن است شخص را از مقاصد و اهداف خویش دور کند. مثلاً نگاه بیش از حد بدبینانه به دیگر کشورها، منزوی شدن در سطح بین‌المللی را به دنبال خواهد داشت.

بدین ترتیب شوریه‌های توطئه در کشورهای مختلف و در بین افراد و گروه‌های اجتماعی گوناگون وجود دارد ولی به نظر می‌رسد این پدیده در میان افراد و گروه‌های زیر بیشتر باشد: بنیادگراهای مذهبی (اعم از یهودی‌ها، مسیحی‌ها و مسلمانان)، ناسیونالیست‌های افراطی، محافظه‌کاران راستگرا، چپ‌های افراطی، اقلیت‌های قومی و نژادی، سیاستمداران اهل توطئه‌گری سیاسی و افرادی که بنا به دلایلی از تجزیه و تحلیل‌های مسایل سیاسی عاجز و ناتوانند. مثالها و شواهد متنوع مربوط به این گروه‌های توطئه‌باور در کشورها و جوامع مختلف را در بخش پایانی این فصل نشان خواهیم داد.

### ۳- مبانی تحلیل و مفروضات

#### تئوری توطئه

در بررسی رکن سوم تئوری توطئه در پی پاسخ دادن به این پرسش هستیم که در ذهن فرد دچار توهم و توطئه‌باوری، نتیجه‌گیری‌ها و تبیین‌های

### ○ افکار عمومی قابل

تغییر و دستکاری است و از

عواملی چون تبلیغات و

شایعات متأثر می‌شود.

تبلیغات بعنوان مهمترین

عامل مؤثر در افکار عمومی

عبارت است از تلاش برای

نفوذ بر دیگران به منظور

رسیدن به مقاصد خاص، با

دستکاری افکار و

احساسات.

بوده و برای به انجام رساندن آن در جهت منافع خویش توطئه‌چینی کرده‌اند.<sup>۲۵</sup>

(۴) هیچ چیز تصادفی روی نمی‌دهد.

چنان که در مورد مبانی تحلیل تئوری توطئه ذکر شد، به نظر توطئه‌باوران هیچ اتفاقی خالی از حکمت نیست، بلکه همه رویدادها بر پایه طرح و نقشه‌های از پیش طراحی شده پدید می‌آید. به عبارت دیگر، توطئه‌باوران احتمال تصادفی و اتفاقی بودن را در بروز و وقوع حوادث قبول ندارند و در پس هر حادثه‌ای به دنبال دست پنهان، توطئه‌ها و دسیسه‌های شرورانه می‌گردند.<sup>۲۶</sup>

(۵) ظاهر امور فریبنده و گمراه کننده است. طبق این مفروض توطئه‌باوران بر این اعتقادند که چیزها همیشه آن گونه که به نظر می‌رسند نیستند. آن چه راجع به امری یا پدیده‌ای در معرض دید ما قرار می‌گیرد، کنه و باطن ماجرا نیست بلکه ظاهر فریبنده آن است. همواره باید بین ظاهر و باطن افراد و امور فرق گذاشت. اگر کار ظاهر مثبت و پسندیده‌ای از توطئه‌گران سر می‌زند، حاکی از تزویر، دورویی و ظاهر فریبی آنان برای گمراه کردن دیگران است و آنان بی‌گمان در پشت پرده و در باطن خویش به دنبال توطئه‌پردازی و دسیسه‌چینی هستند.<sup>۲۷</sup> به نظر می‌رسد استفاده شایع از تمثیل عروسک خیمه‌شب‌بازی در تعبیر مربوط به تئوری توطئه، درباره نقش پشت پرده و دست پنهان توطئه‌گران در آن، ناشی از همین مفروض باشد.<sup>۲۸</sup>

## بخش دوم: خاستگاه‌های تئوری توطئه

پرسش کلی قابل طرح درباره خاستگاه‌های تئوری توطئه این است که تجزیه و تحلیل‌های توطئه‌باورانه در جوامع مختلف ناشی از چه بسترها و زمینه‌هایی است؟ به عبارت دیگر تئوری توطئه در چه زمینه‌ها و بسترهای سیاسی، اجتماعی، روانی و فرهنگی رشد و رواج می‌یابد؟ از دیدگاه‌های مختلف می‌توان به این پرسش پاسخ داد ولی ما جواب خود را در قالب بررسی و توضیح دو خاستگاه (۱) روانشناسی اجتماعی (۲) فرهنگ سیاسی بیان می‌کنیم:

### ۱- خاستگاه روانشناسی اجتماعی

روانشناسی اجتماعی، علم رفتار انسان در ارتباطات اجتماعی است.<sup>۲۹</sup> و تئوری توطئه هم که اثر عمیقی بر نگرش، قضاوت، باور و رفتار انسانی

مبتنی بر توطئه‌باوری چگونه ساخته و پرداخته می‌شود و چه تفاوت‌هایی با تحلیل‌ها و تبیین‌های فرد معقول دارد. برای روشن تر شدن مطلب پاسخ خود را در قالب جدول مقایسه‌ای<sup>۳۰</sup> زیر بیان می‌کنیم:

توطئه‌باوران در تجزیه و تحلیل‌ها و استنتاج‌های خود از يك رشته مفروضات بهره می‌گیرند. برخی برای تئوری توطئه پنج مفروض اساسی ذکر کرده‌اند: (۱) توطئه عامل محرک تاریخ است؛ (۲) هدف کسب قدرت است؛ (۳) سود بردن نشانه دست داشتن است؛ (۴) هیچ چیز تصادفی اتفاق نمی‌افتد؛ (۵) ظاهر امور فریبنده و گمراه کننده است. این مفروضات را به اختصار توضیح می‌دهیم:

(۱) توطئه عامل محرک تاریخ است.

تاریخ‌نگاران وجود توطئه‌های واقعی و نقش آنها را در تحولات تاریخی انکار نمی‌کنند ولی همانند تحلیل گران توطئه باور، توطئه را تنها عامل محرک تاریخ در نظر نمی‌گیرند. به عبارت دیگر در تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری، زمینه‌ها، عوامل و شرایط دیگر در بروز حوادث نادیده گرفته می‌شود و آنان با نگاهی عمیق و فراگیر و مقایسه‌ای به تجزیه و تحلیل تحولات تاریخی نمی‌پردازند و در نتیجه از عوامل گوناگون دیگری که احتمالاً وجود دارد غافل می‌مانند و همه آنها را تنها به يك عامل (توطئه) تقلیل می‌دهند.<sup>۳۱</sup>

(۲) هدف کسب قدرت است.

در تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری فرض بر این است که همه فعالیت‌ها و تلاش‌های افراد توطئه‌گر سرانجام به کسب قدرت ختم می‌شود و هدف نهایی آنان رسیدن به قدرت است. زیرا توطئه‌گران با کسب قدرت می‌توانند به همه آمال و آرزوهای خویش مانند ثروت و مقام عالی نایل شوند. به همین دلیل ادعاهایی مانند دوستی، حسن نیت، خدمت به خلق و مواردی از این قبیل که از جانب توطئه‌گران ابراز می‌شود، چیزی جز فریبکاری و ظاهر سازی نیست.<sup>۳۲</sup>

(۳) سود بردن، نشانه دست داشتن است.

از دیدگاه شخص توطئه‌باور اساسی‌ترین پرسشی که درباره رویدادها مطرح می‌شود این است که چه کسی از رویداد مورد نظر سود می‌برد؟ به اعتقاد توطئه‌باوران کسانی که از وقوع امری یا حادثه‌ای به نحوی سود می‌برند، بی‌درنگ متهم می‌شوند که از ابتدا در تکوین و پیدایش آن دخیل

○ شایعه از جمله پدیده‌های اجتماعی است که گاهی از آن بعنوان ابزار سیاسی در جهت ایجاد تنش و دستیابی به اهداف خاص در جامعه استفاده می‌شود.

دارد در ارتباط تنگاتنگ با این علم است. با توجه به این رابطه، مطالعه چگونگی پیدایش و گسترش تئوری توطئه در چارچوب روانشناسی اجتماعی حائز اهمیت است. تبیین‌های مبتنی بر توطئه‌باوری از یک طرف مستلزم مهیا بودن شرایط اجتماعی و زمانی مناسب است و از طرف دیگر نیازمند افرادی که در قالب تجزیه و تحلیل‌های خود به این شرایط و مقتضیات زمانی واکنش نشان دهند. یعنی افراد و گروه‌های مختلف جامعه با فراهم بودن یک رشته عوامل جامعه‌شناختی مانند نارضایتی‌ها و درگیری‌های قومی، جنگ، کودتا، تروریسم و... در معرض تبیین‌های مبتنی بر توطئه‌باوری قرار می‌گیرند. برای آگاهی از این گونه کنش و واکنش متقابل باید از مفاهیم و الگوهای علم روانشناسی اجتماعی بهره گرفت که در این باره به دو مقوله عمده زیر اشاره می‌کنیم:

الف- عواملی که بر حافظه فردی و اجتماعی اثر می‌گذارند و زمینه ارائه شدن تئوری توطئه را فراهم می‌کنند.

ب- بررسی پدیده‌های جمعی مهمی چون افکار عمومی، تبلیغات و شایعات که به توبه خود تأثیر فزاینده‌ای در ارائه شدن این گونه تحلیلها دارند. این دو مقوله را اجمالاً توضیح می‌دهیم.

الف- درباره چگونگی تأثیر پدیده‌های

### جدول مقایسه مبانی تحلیل و مفروضات فرد دچار توهم و توطئه‌باور با فرد معقول

ردیف	فرد دچار توهم و توطئه‌باور	فرد معقول
۱	به تکه‌تکه‌هایی از شواهد دست می‌اندازد و از آنها به گونه‌ای نامتعطف دفاع می‌کند.	شواهد را به دقت بررسی می‌کند و بر شواهد نامطمئن تکیه نمی‌زند.
۲	به گونه‌ای نامعقول به «شواهد» می‌چسبد و آن را از دست نمی‌دهد.	از این که برخی از شواهد را کنار بگذارد زحمتی به خود راه نمی‌دهد.
۳	به سناریوهای پیچیده و غیر واقع‌بینانه که در آن نیروهای قدرتمند پشت پرده نقش آفرینند دست می‌بازد.	طالب یک پاسخ واقع‌بینانه در راستای فرآیندهای استدلالی ساده و آشناست.
۴	درگیر تبیین‌هایی می‌شود که هرگز نمی‌توان آنها را نقادانه سنجید. (تئوریهای ابطال‌ناپذیر)	تنها آن‌چه را که می‌تواند نقادانه ارزیابی کند (آرای ابطال‌پذیر) می‌پذیرد.
۵	تبیین‌های سریع، حتی فوری، طلب می‌کند.	حاضر است مدت مدیدی را با تبیین‌های به فرجام نرسیده سر کند.
۶	سناریوهایی خلق می‌کند که طبق آن هیچ چیز هرگز بی‌جهت نیست.	به نقش تصادف و خطای انسانی اذعان دارد.
۷	به بسیاری از «رویدادهای» دیگر نیز به همان شیوه غیر عقلایی و یاراتویدی می‌نگرد.	رویکرد عقلایی همیشگی خود را در زندگی حفظ می‌کند.
۸	خود را در برابر نیروهای مهیبی که خلق کرده است ناتوان می‌یابد. (خود را قربانی می‌داند)	در تبیین‌هایی که می‌جوید توانایی می‌یابد.
۹	شواهدی را که تئوری او را در هم بریزد بر نمی‌تابد.	همه شواهد آشکارا می‌پذیرد.
۱۰	در گنجاندن همه شواهد در تبیین‌های خود اصرار می‌ورزد و اغلب موارد دشوار را طوری تبیین می‌کند که نشانه دیگری بر وجود توطئه باشد.	به میزانی از شواهد تبیین نشده یا متضاد رضایت می‌دهد.
۱۱	غالباً شواهد پراکنده را مستمسک قرار داده و آنها را پیش از حد جلوه می‌دهد.	می‌کوشد تا همه چیز را به تناسب خود مطرح کند.
۱۲	صرف نظر از شواهد جدید، به همان مفاهیم از پیش درک شده می‌آویزد.	زمانی که شواهد جدید یافته شود عقاید خود را عوض می‌کند.
۱۳	ذهن از پیش ساخته شده، متصلب، مظلوم‌نما و ترسو دارد.	ذهن باز، انعطاف‌پذیر، توانا، و قوی دارد.



تبلیغاتی خاصی در حافظه فردی و جمعی نقش می‌بندد. نمونه‌هایی از این گونه جملات در آلمان دوره نازیسم (که برای دامن زدن به دشمنی با یهودی‌ها به کار می‌رفت) عبارت بود از: «یهودی‌ها عامل تفرقه میان ملت آلمان هستند»؛ «یهودی‌ها عامل بیکاری مردم آلمانند»؛ «یهودی نابودکننده خلوص نژادی آلمان است».<sup>۵۳</sup>

عامل دیگری که در چارچوب تبیین‌های مبتنی بر توطئه‌باوری باعث تحریف موضوع و انحراف اذهان می‌شود عامل «اسناد» است که به فرایند تعبیر، تفسیر و قضاوت افراد درباره رویدادها یا پدیده‌ها توجه دارد. این عامل نشان می‌دهد که چگونه انسانها حوادث و وقایع را به برخی علل و عوامل نسبت می‌دهند و به برخی عوامل دیگر نسبت نمی‌دهند.<sup>۵۴</sup> مثلاً درباره تبیین دلایل و عوامل وقوع انقلابهای سیاسی و اجتماعی، هواداران انقلاب یا کسانی که از آن به شکلی بهره برده‌اند انقلاب را پدیده مردمی و برخاسته از بطن توده‌ها می‌دانند. ولی مخالفان انقلاب، محافظه‌کاران سیاسی، وقوع این پدیده را ناشی از دخالت دستهای پنهان و نقش توطئه‌گران تلقی می‌کنند و بر این باورند که گروهها و کانونهایی مانند فراماسونری، صهیونیسم، شرکتهای نفتی بزرگ، دستگاههای مخوف جاسوسی، قدرتهای بزرگ خارجی یا اتلافی از همه آنها در وقوع انقلابها نقش داشته‌اند.<sup>۵۵</sup>

ب. دومین مقوله از مباحث روانشناسی اجتماعی مرتبط با تئوری توطئه اختصاص به مطالعه پدیده‌های مهمی چون افکار عمومی، تبلیغات و شایعات دارد. هر یک از این پدیده‌ها در اوضاع و احوال خاصی می‌تواند با اثرگذاری بر باورها و اذهان افراد و گروههای مختلف راجع به موضوع یا موضوعات خاص، زمینه‌شده و رواج تئوری توطئه را فراهم آورد. توضیح این که، افکار عمومی یکی از پدیده‌های مهم زندگی اجتماعی در دنیای معاصر و مورد توجه جامعه‌شناسان و روانشناسان اجتماعی است. زیرا با درک و فهم افکار عمومی و بررسی ابعاد گوناگون آن می‌توان به حوادثی که احتمال وقوع آن در آینده می‌رود آگاهی پیدا کرد.<sup>۵۶</sup> افکار عمومی به معنی طرز تفکر و واکنش جمعی و آشکاری است که از سوی بخش وسیعی از افراد جامعه در برابر رویدادهای اجتماعی غالباً مهم نشان داده می‌شود.<sup>۵۷</sup> از جمله عواملی که در فرایند شکل‌گیری افکار عمومی و

اجتماعی بر حافظه و ادراک می‌توان به عواملی چون «برجسته کردن»، «تسطیح»، «استنتاج» و «اسناد» اشاره کرد. این عوامل در روند شکل‌گیری ادراکات فردی و جمعی تأثیر دارد و می‌تواند سبب تحریف واقعیتی، فراموش شدن جنبه‌ای از حادثه‌ای یا بزرگ‌نمایی بخشی از یک رویداد شود و زمینه‌ساز مساعدی برای پیدایش تئوری توطئه و رواج آن فراهم کند.<sup>۵۸</sup>

بر اساس عامل «برجسته کردن»، موضوعی بدون این که عالمانه و بی‌طرفانه مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد بخشی از آن موضوع بیش از حد مورد تأکید واقع می‌شود. مثلاً در داستان دایی جان ناپلئون شخصیت و قهرمان توطئه‌باور داستان نقش انگلستان را بعنوان مهمترین عامل در وقوع حوادث و وقایع، بیش از اندازه مورد تأکید قرار داده و برجسته کرده است.<sup>۵۹</sup>

در سایه عامل «تسطیح» بعنوان یکی از عوامل مؤثر تحریف وقایع، بسیاری از جزئیات لازم برای درک عمیق و کامل یک رویداد حذف می‌شود و بی‌آنکه همه جوانب و ابعاد مسئله مورد مطالعه در نظر گرفته شود، آن رویداد مورد تجزیه و تحلیل ناقص قرار می‌گیرد و چنین مطالعه‌ای زمینه‌ساز مساعدی برای رشد و رواج تبیین‌های مبتنی بر توطئه‌باوری فراهم می‌کند.<sup>۶۰</sup> مثلاً در حادثه تروریستی ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱، بسیاری از گروهها و افراد آمریکایی می‌توانستند بعنوان تروریست در معرض اتهام قرار گیرند ولی رسانه‌های غربی در جهت انحراف اذهان و با حذف و نادیده گرفتن دیگر عوامل مؤثر در این پدیده، تبلیغات خود را روی مسلمانان و بویژه بن‌لادن متمرکز کردند؛ همچنان که در تئوری توطئه مربوط به ترور جان‌اف کندی رئیس‌جمهور سابق آمریکا نیز بدون در نظر گرفتن همه جوانب و عوامل مؤثر در قضیه، صرفاً شخصی به نام اسوالد در معرض اتهام قرار گرفت و مقصر شناخته شد.

از دیگر عوامل مؤثر در تئوری توطئه، عامل استنتاج است. بر پایه این عامل، موضوع اصلی و محوری ظاهرأ حفظ می‌شود ولی شخصی که به بیان و گزارش رویدادی می‌پردازد یک رشته تعبیر و تفسیرهای اضافی را که با موضوع مورد نظر سنخیت داشته باشد، در قالب جملات و سخنان کوتاه با اهداف خاص مطرح می‌کند. تکرار این جملات کوتاه و فشرده که خود حاصل بیان وقایع و قضاوت راجع به آن است، به راحتی با شگردهای

○ فرا فکنی نیز یکی از عوامل پذیرش و انتقال شایعه است. انسان ممکن است بدین سبب شایعه را بپذیرد یا بازگو کند که بخواهد ترسها، آرزوها، دشمنی‌ها، ضعفها و مشکلات خود را به دیگران نسبت دهد و فرا فکنی کند.

نگرشهای اجتماعی مؤثر است می توان از ایدئولوژی، تفکر کلیشه‌ای، افسانه‌ها، اسطوره‌ها و ارزشهای فرهنگی نام برد. افکار عمومی قابل تغییر و دستکاری است و از عواملی چون تبلیغات و شایعات متأثر می‌شود. هر یک از این عوامل می‌تواند به نوعی بر نگرشها و باورهای مردم اثر گذارد و در بسیاری مواقع باعث تغییر، تحریف، انحراف ذهن و پیدایش باورها و نگرشهای جدید شود و به نوبه خود زمینه تبیین‌های مبتنی بر توطئه‌باوری را تقویت کند.

تبلیغات بعنوان مهمترین عامل مؤثر در افکار عمومی عبارت است از: «تلاش برای نفوذ بر دیگران به منظور نیل به مقاصد خاصی با دست کاری افکار و احساسات».<sup>۵۸</sup> به تعبیری دیگر، تبلیغات «تلاشی عمدی است که توسط برخی افراد یا گروهها با بهره گیری از وسایل ارتباطی برای کنترل، تغییر، یا شکل دادن نگرش گروههای دیگر انجام می‌شود با این هدف که عکس العمل آنها در یک موقعیت ویژه تا حدی که مطلوب تبلیغ‌گران است، تحت تأثیر قرار گیرد».<sup>۵۹</sup> تبلیغ‌گران برای اقتناع و تحت تأثیر قرار دادن دیگران از شیوه‌ها<sup>۶۰</sup> و فنون خاص تبلیغاتی استفاده می‌کنند که از مهمترین این فنون می‌توان به دو فن عمده ساختن سپر بلا<sup>۶۱</sup>، اغراق‌گویی و بزرگ‌نمایی اشاره کرد. فن ساختن سپر بلا که در ارتباط با تئوری توطئه دارای اهمیت است یکی از راههای ساده ایجاد کینه و فرونشاندن عقده‌های سرکوب شده نسبت به دیگران است. برخی نظامهای سیاسی در زمان بروز بحران و اوضاع و احوال آشفته و پیچیده سیاسی و اجتماعی برای کاهش فشار و رفع اضطراب در جامعه و مقصر جلوه دادن دیگران منوسل به این فن تبلیغاتی می‌شوند، به این صورت که معمولاً یک مترسک داخلی یا خارجی می‌سازند و بدیختی و مشکلات موجود را به گردن آن می‌اندازند. معروفترین نمونه، افسانه تبلیغاتی متعلق به هیتلر با همکاری گوبلز بود که طبق ادعای آنان یهودی‌ها با کمونیست‌ها همدست بوده و مسبب همه مشکلات داخلی و خارجی آلمان دانسته می‌شدند.<sup>۶۲</sup>

در اغراق‌گویی و بزرگ‌نمایی بعنوان یکی از فنون تبلیغات، بیان دقیق حوادث و وقایع دنبال نمی‌شود بلکه دست‌اندرکاران تبلیغات با بزرگ‌نمایی موضوعی خاص، آن را تحریف

از دیگر عواملی که بر افکار عمومی، باورها و نگرشهای افراد در جوامع اثر می‌گذارد، شایعه است. شایعه از جمله پدیده‌های اجتماعی است که گاهی از آن بعنوان ابزار سیاسی در جهت ایجاد تنش و نیل به اهداف خاص در جامعه استفاده می‌شود. به کمک شایعه می‌توان در عالم رؤیا و خیال دولتها را عوض کرد و به جای آن تمایلات و امیال یک طبقه و گروه اجتماعی را در قالب دولت قرار داد. امروزه شایعه‌سازی یکی از ابزارهای مهم تبلیغاتی در دنیا محسوب می‌شود.

شایعه‌پیمایی است که به گونه غیررسمی (معمولاً دهان‌به‌دهان) انتقال می‌یابد و بیشتر به موضوع‌هایی مربوط می‌شود که تحقیق درباره درست یا نادرست بودن آنها دشوار است. شایعه شامل اطلاعات و زمینه‌هایی می‌شود که برای برخی از گروهها و افراد دارای اهمیت و جذابیت است.<sup>۶۵</sup> از جمله زمینه‌ها و موضوعات اصلی که برای شایعات سیاسی مطرح است می‌توان به کانونها و گروههایی که در معرض اتهام توطئه‌گری هستند (مثل فراماسونری و صهیونیست‌ها) و همچنین به مسئله تباری‌ها و توافق‌های محرمانه سیاسی داخلی و بین‌المللی اشاره کرد.<sup>۶۶</sup>

دلایل و عوامل متعدد سبب نقل و پذیرش شایعه در جوامع مختلف می‌شود. به برخی از آنها که در مطرح شدن تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری تأثیر دارد، اشاره می‌کنیم:

(۱) یکی از عوامل نقل و پذیرش شایعه، تنفر است. آدمی به راحتی می‌تواند هر عیب و نقصی را بی‌تعمق و مطالعه دقیق به فرد یا افراد یا برخی کانونها و کشورها نسبت دهد و ابراز تنفر نماید. مثلاً در جامعه آمریکا سفیدپوستان نسبت به سیاهپوستان یا سیاهپوستان نسبت به سفیدپوستان تا حدی احساس نفرت دارند و کارهای ناشایست و

○ از عوامل گسترش شایعه، نبود شرایط مناسب برای گردش آزاد اطلاعات و اخبار است. وجود سانسور در جامعه سبب می‌شود که مردم برای آگاهی از رخدادها پیرامون خود به شایعات روی آورند. از این رو نظامهای استبدادی زمینه مناسبی برای رواج تئوری توطئه فراهم می‌کنند.

شایعات افزایش می‌یابد.<sup>۶۱</sup> زیرا در چنین دورانی افراد برای بازیابی آرامش و رفع اضطراب و نگرانی خود به هر حرف و حدیث ناروا گوش می‌دهند و آنچه را درباره موضوعی شنیده‌اند، (درست یا نادرست) هنگام یا نابهنگام بازگو می‌کنند تا آرام گیرند. در بر تو چنین نقل قولهایی است که تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری شکل می‌گیرد و شایعه می‌شود.

## ۲- خاستگاه فرهنگ سیاسی

اصطلاح فرهنگ سیاسی پس از جنگ جهانی دوم در متون مربوط به توسعه سیاسی مطرح شد. فرهنگ سیاسی به معنی توزیع خاصی از باورها، نگرشها، ارزشها، احساسات، اطلاعات و مهارت‌های سیاسی است. همان گونه که باورها و نگرش‌های افراد بر اعمال آنان اثر می‌گذارد، فرهنگ سیاسی یک ملت نیز در رفتار شهروندان و رهبران آن در سراسر نظام سیاسی مؤثر است.<sup>۶۰</sup> فرهنگ سیاسی نیروی آشکار و پویایی است که محصول تاریخ یک جامعه و همچنین تاریخ زندگی تک افراد آن جامعه است.<sup>۶۱</sup> به نظر سیدنی و وربا، فرهنگ سیاسی می‌خواهد بین تجزیه و تحلیل خرد یعنی جنبه‌های روانشناختی رفتار سیاسی افراد و تجزیه و تحلیل کلان یعنی جامعه‌شناسی پلی بزند و ارتباط برقرار کند.<sup>۶۲</sup> فرهنگ سیاسی می‌کوشد تجزیه و تحلیل رفتاری را در بررسی مفاهیم سیاسی مهمی مانند ایدئولوژی سیاسی، حاکمیت، مشروعیت، ملیت و حکومت به کار گیرد. ما نیز فرهنگ سیاسی را برای تبیین تئوری توطئه و تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری به کار می‌گیریم.

انواع فرهنگ سیاسی ناشی از ترکیب انواع جهت‌گیری‌های درونی مردم و اهداف این گونه جهت‌گیری‌هاست. معمولاً سه نوع جهت‌گیری (که عمده‌تأثیر تحقیقات پارسونز سرچشمه می‌گیرد) وجود دارد. آگاهی از آن درباره چگونگی ارائه شدن تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری حائز اهمیت است. این جهت‌گیری‌ها عبارت است از:

- الف- جهت‌گیری‌های شناختی که مربوط به دانسته‌ها و باورهای مردم از نظام سیاسی است.
- ب- جهت‌گیری‌های عاطفی که با احساس مردم نسبت به نظام سیاسی ارتباط دارد.
- ج- جهت‌گیری‌های مبتنی بر ارزشیابی که

جناياتی را به یکدیگر نسبت می‌دهند. شاید بتوان گفت یکی از دلایل عمده وجود تئوریهای رنگارنگ توطئه درباره گروهها و اقلیت‌های قومی و نژادی همانند سیاهپوستان در آمریکا همین نکته باشد.

(۲) فرافکنی نیز از دیگر عوامل نقل و پذیرش شایعه است. فرد ممکن است بدین سبب شایعه را بپذیرد یا بازگو کند که بخواهد ترسها، آرزوها، دشمنی‌ها، ضعفها و مشکلات خود را به دیگران نسبت دهد و فرافکنی کند. این گونه اتهام‌زدن به دیگران و سلب مسئولیت از خود، زمینه مناسبی برای پیدایش و رواج تئوری توطئه فراهم می‌کند.

(۳) یکی دیگر از عوامل گسترش شایعه، نبود شرایط مناسب برای گردش آزاد اطلاعات و اخبار است. عدم اطلاع‌رسانی شفاف و وجود سانسور در جامعه سبب می‌شود که مردم برای آگاهی از حوادث و رخدادها پیرامون خود به شایعات روی آورند. از این جهت نظامهای سیاسی استبدادی زمینه مناسبی برای رواج تئوری توطئه ایجاد می‌کنند.<sup>۶۷</sup>

(۴) از دیگر عوامل رشد و رواج شایعات سیاسی، بهره‌مند شدن از مزایای خاص استفاده از این گونه شایعات است. انتشار دهندگان شایعه نیازی به ظاهر شدن و مقابله رویاروی با دشمنان و رقبای خود ندارند و به همین دلیل منبع شایعه مخفی و پنهان می‌ماند. شایعه نیاز به اثبات و استدلال و پرداخت هزینه ندارد. بنابراین چنین ویژگیهایی سبب می‌شود که شایعات سیاسی بعنوان ابزار و وسیله مناسبی در چارچوب تئوری توطئه مورد استفاده قرار گیرد.<sup>۶۸</sup>

(۵) احساس ترس و ناامنی و نگرانی شخصی و اجتماعی یکی دیگر از عوامل مهم گسترش شایعات سیاسی است. زمانی که درصد قابل توجهی از اقشار و گروههای جامعه در زندگی فردی و سیاسی اجتماعی خود به دلایل گوناگون همواره بطور جدی با فقدان امنیت روبه‌رو و دچار اضطراب شوند و فشارهای روحی، روانی و اجتماعی ناشی از بروز بحرانهایی چون جنگ، قحطی، تروریسم و غیره احساس عدم اطمینان و عدم امنیت را در آنها افزایش دهد، طبعاً زمینه انتشار شایعات و تئوریهای توطئه به نوبه خود تقویت خواهد شد. در چنین اوضاعی هر چه احساس ناامنی و اضطراب در میان افراد و گروههای اجتماعی افزایش یابد به همان اندازه نیز انتشار

○ هر چه احساس ناامنی و ناراضی‌ای و اضطراب در میان افراد و گروههای اجتماعی افزایش یابد، به همان اندازه نیز انتشار شایعات افزایش می‌یابد زیرا افراد برای بازیابی آرامش و رفع دلهره و نگرانی خود به هر حرف و حدیث (درست یا نادرست) گوش می‌دهند و آنرا بازگو می‌کنند تا آرام گیرند.

شامل قضاوت‌هایی درباره اهداف سیاسی است و از معیارهای ارزشی، شناختی و احساسی تشکیل می‌گردد.<sup>۷۲</sup>

این جهت‌گیری‌ها هر یک به نوعی می‌تواند در مورد ارائه شدن تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری نقش ایفا کند و مصادیق این گونه نقشها را در مبحث ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی معاصر ایران توضیح خواهیم داد.

تقسیم‌بندی‌های گوناگونی از فرهنگ سیاسی شده است. تقسیم‌بندی آلموند و پاول از فرهنگ سیاسی عبارت است از: (۱) فرهنگ سیاسی محدود یا بسته؛ (۲) فرهنگ سیاسی تبعی؛ (۳) فرهنگ سیاسی مشارکتی.

#### ۱- فرهنگ سیاسی محدود یا بسته

در این فرهنگ سیاسی مردم خود را شهروند نمی‌پندارند و با محدوده جغرافیایی و اقلیمی خود هویت می‌یابند. در جوامع سنتی که در آن تخصص در سطح پایینی است و هر بازیگر ترکیبی از نقش‌های سیاسی، اقتصادی و مذهبی را بر عهده دارد، افراد هر چند در جامعه بعنوان یک کل آگاهی دارند ولی هیچ‌گونه احساسی نسبت به نظام سیاسی خود ندارند. آنان به سیاست بی‌علاقه بوده و آگاهی و شناخت اندکی از آن دارند و کمتر درباره مسایل سیاسی صحبت می‌کنند. آنها توانایی و تمایل به مشارکت سیاسی ندارند و در برابر نهادهای اجرایی خود را ناتوان می‌بینند.

#### ۲- فرهنگ سیاسی تبعی

این نوع فرهنگ سیاسی در سطح پایین‌تری از فرهنگ سیاسی مشارکتی و در سطح بالاتری از فرهنگ سیاسی محدود قرار دارد. در این فرهنگ مردم خود را شهروند به حساب نمی‌آورند اما مشارکتشان در امور سیاسی منفعلانه است. مردم احساس تعهد اندکی نسبت به دولت دارند و از صحبت کردن در مورد سیاست احساس ناراحتی می‌کنند؛ احساس می‌کنند که تنها تا حد صحبت کردن با یک مقام محلی می‌توانند بر سیاست اثر گذارند.

#### ۳- فرهنگ سیاسی مشارکتی

در جوامعی که دارای این فرهنگ هستند، مردم نقش فعالی در امور سیاسی بازی می‌کنند. آنان خود را شهروند به‌شمار می‌آورند و خواهان دخالت در امور سیاسی هستند؛ به دنبال سازمان‌دهی گروه‌ها و تشکلهایی هستند تا

بوسیله آن از حقوق خود دفاع نمایند؛ نسبت به ورودی‌ها و خروجی‌های نظام آگاهی دارند؛ در یک فرهنگ سیاسی مشارکتی، ارزش‌هایی چون خردباوری، فردگرایی، قراردادگرایی، تقدم حقوق بر تکالیف، محدودیت و نظارت‌پذیری قدرت سیاسی، اعتماد، برابری و آزادی وجود دارد.

طبق اظهار نظر محققان، هیچ کشوری وجود ندارد که نوع خاصی از فرهنگ‌های سیاسی بالا را دارا باشد. همه ملت‌ها به درجات گوناگون از این سه فرهنگ به‌طور مختلط برخوردارند.<sup>۷۳</sup> معمولاً در جوامعی که تا حد زیادی ویژگی‌های فرهنگی سیاسی تبعی دارند، زمینه برای رشد حکومت‌های توتالیتر، جامعه توده‌وار، دست‌کاری اذهان توسط نخبگان حاکم مساعدتر است و طبعاً بسترها و شرایط مناسبی نیز برای تئوری توطئه فراهم می‌آید.

البته برخی فرهنگ‌های سیاسی را از منظر عام‌تری نیز تقسیم‌بندی و به دو نوع فرهنگ سیاسی اشاره کرده‌اند: (۱) فرهنگ سیاسی پاتریمونالیستی؛ (۲) فرهنگ سیاسی دموکراتیک. مؤلفه‌های عمده فرهنگ سیاسی پاتریمونالیستی ساخت عمودی قدرت، ارادت سالاری، راز آلود بودن قدرت، بدبینی سیاسی، خشونت و عدم تساهل است؛ حال آن‌که مؤلفه‌های عمده فرهنگ سیاسی دموکراتیک ساخت افقی قدرت، افسون‌زدایی از قدرت، اعتماد سیاسی، لیاقت سالاری، عدم خشونت، حل مسالمت‌آمیز اختلافات و وجود تساهل و مداراست.<sup>۷۵</sup>

اگر بخواهیم ارتباط تئوری را با انواع فرهنگ‌های سیاسی مورد اشاره بررسی کنیم، باید گفت که چون در فرهنگ سیاسی مشارکتی و به تعبیر دیگر فرهنگ سیاسی دموکراتیک ساز و کار کسب و انتقال قدرت برای حاکمان و زمینه‌های مشارکت سیاسی برای مردم مشخص و نهادینه شده است، برای رسیدن به قدرت و ابراز نظر نیازی به استفاده از دسیسه، توطئه و رفتارهای خشونت‌آمیز نیست، چون راه‌های عادی و شفاف انتقال قدرت و مشارکت سیاسی وجود دارد. در فرهنگ سیاسی مشارکتی و دموکراتیک برای این‌گونه مسایل راهکارها و مکانیسم‌های قانونی و نهادینه شده‌ای پیش‌بینی شده است و مردم با استفاده از حقوق و آزادی‌های فردی و گردش صحیح اطلاعات و اخبار، در جریان امور جامعه قرار دارند. به همین دلیل می‌توان ادعا کرد که زمینه فرهنگ سیاسی

○ معمولاً در جوامعی که تا اندازه زیادی ویژگی‌های فرهنگی سیاسی تبعی دارند، زمینه برای رشد حکومت‌های توتالیتر، جامعه توده‌وار، دست‌کاری اذهان توسط نخبگان حاکم مساعدتر است و بسترها و شرایط مناسبی نیز برای تئوری توطئه فراهم می‌آید.

برای رشد و رواج تحلیل‌های مسببتنی بر توطئه‌باوری در جوامعی که از فرهنگ سیاسی مشارکتی برخوردارند، چندان مساعد نیست.

ولی در جوامعی که زیر سایه فرهنگ سیاسی تبعی و پاتریمونیالیستی هستند، از آن‌رو که راه‌های مسالمت‌آمیز کسب و انتقال قدرت برای نخبگان سیاسی و زمینه‌های مساعد برای مشارکت سیاسی مردمی وجود ندارد، انواع توطئه‌ها، دسیسه‌ها و راه‌های غیرقانونی و خشونت‌آمیز انتقال قدرت یافت می‌شود. در چنین فرهنگهایی مخالفان سیاسی بعنوان دشمنان، و حاکمان بعنوان ظالمان و مستبدان تلقی می‌شوند و سیاست به جای این که هنر همکاری و سازش تلقی شود به منزله فن از میدان به در کردن دشمنان و رقبا به کار گرفته می‌شود.<sup>۲۶</sup> لذا به علت نبود فرهنگ سیاسی مشارکتی در نظام‌های استبدادی، توسل به انواع توطئه‌های واقعی و همچنین تئوری توطئه در سطح گسترده دیده می‌شود. در این گونه نظامها به علت فشار و سانسور شدید و بسته بودن راه‌های دسترسی به اطلاعات شفاف و سالم، تجزیه و تحلیل‌های مبتنی بر توطئه‌باوری در سطح وسیع در مقایسه با نظام‌های دموکراتیک معمول است.

### پی‌نوشت‌ها

۱. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، جلد پنجم (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳)، ص ۶۲۵۸.
2. William Morris, *The American Heritage Dictionary* (Boston: Houghton Mifflin, 1976), p. 235.
3. *The Encyclopedia Americana*, International ed, (New York: Americana Corp, 1990), p. 642.
۴. این واژه بیانگر مقاصد و انگیزه‌های بدخواهانه است که می‌تواند از نظر وسعت و شرکای جرم متفاوت (کم یا زیاد) باشد.
۵. این واژه معمولاً به صورت جمع به کار می‌رود و آشکارا بر معامله مزورانه و نهانی یک یا چند نفر دلالت دارد. اما بطور کلی از مترادف‌های دیگر ضعیف‌تر است.
۶. منظور از تبانی، توافق محرمانه و مخفیانه افراد با نیت فریب دادن دیگران است. تبانی معسادل حقوقی conspiracy در حقوق جاری ایران است. برای مثال در ماده ۶۱۰ قانون مجازات اسلامی آمده است: «هرگاه دو نفر یا بیشتر اجتماع و تبانی نمایند که جرایمی بر ضد امنیت داخلی یا خارج کشور مرتکب شوند یا وسایل آن را فراهم نمایند در صورتی که عنوان محارب بر آنان صادق نباشد، به

ده سال حبس محکوم خواهند شد.» هوشنگ ناصرزاده، قانون مجازات اسلامی (تهران: نشر دیدار، ۱۳۷۵)، ص ۱۶۳.

۷. دسیسه به معنای طرحی پیچیده و مخفیانه است و معمولاً به جای داشتن اهداف جنایی، بر اقدامات خودخواهانه و جزئی دلالت دارد.

۸. این واژه به گروهی توطئه‌گر و اقدامات آنان اشاره دارد که معمولاً بر ضد یک حکومت یا رهبری سیاسی فعالیت می‌کنند.

9. Morris, *The American Heritage...*, p. 285.

10. Daniel Pipes, *The Hidden Hand: Middle East Fear of Conspiracy* (New York: Martin's Press, 1998), p. 9.

11. Charles Pigden, "Popper Revisited, or what is wrong with Conspiracy Theories", *Philosophy of the Social Sciences*, 1993, Vol. 25, No 1, p.4.

12. Pipes, *The Hidden Hand...*, p.9.

۱۳. برای مثال نگاه کنید به: گاری آلن، هیچ کس جرأت ندارد آن را توطئه بنامد، ترجمه عبدالخلیل حاجتی (تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷) و جان کولمن، کمیته ۳۰۰ کانون توطئه‌های جهانی، ترجمه یحیی شمس (تهران: انتشارات فیروزه، ۱۳۷۸).

14. paranoid style

15. conspiracy thinking

16. conspiracy mentality

17. the hidden hand mentality

18. conspiracism. See: Pipe, *The Hidden Hand...*, p. 10.

19. Richard Hofstadter, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays* (Cambridge, 1996), pp. 3-14.

۲۰. کارل پوپر، حدسها و ابطالها، ترجمه احمد آرام (تهران: انتشار، ۱۳۶۳) ص ۴۲۵.

21. Marvin Zonis, Craig M. Joseph, "Conspiracy Thinking in the Middle East", *Political Psychology*, Vol. 15, No.3, 1994, p. 444.

22. *Ibid*, pp. 448-449.

23. Pipes, *The Hidden Hand...*, p. 10.

۲۴. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: عبدالکریم سروش، روشنفکری و دینداری (تهران: نشر پویه، ۱۳۶۷)، صص ۲۰-۲۵.

25. Daniel Pipes, Conspiracy: "How the paranoid style Flourishes and where It Comes from", Interview, [www.danielpipes.org/talks/1998/125.shtml](http://www.danielpipes.org/talks/1998/125.shtml).

26. Hofstadter, *The Paranoid Style in American Politics*, p. 5.

۲۷. نگاه کنید به: هالی اسکالر، سه جانبه خواهی: کمیسیون سه جانبه و برنامه‌ریزی نخبگان برای مدیریت جهان، ترجمه عبدالرحمن عالم (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹) و گاری آلن، هیچ کس جرأت نلدود آن را

### ○ چون در فرهنگ

سیاسی مشارکتی و به تعبیر دیگر در فرهنگ سیاسی دموکراتیک ساز و کار کسب و انتقال قدرت برای حاکمان و زمینه‌های مشارکت سیاسی برای مردم مشخص و نهادینه شده است، در راه رسیدن به قدرت و ابراز نظر نیازی به استفاده از دسیسه، توطئه و رفتارهای خشونت‌آمیز نیست.

53. Robins and Jerrold, *Political Paranoia*.... pp. 284-285.

۵۴. هدایت‌الله ستوده، درآمدی بر روانشناسی اجتماعی (تهران: مؤسسه آوای نور، ۱۳۷۴)، ص ۴۷.

۵۵. برای اطلاع بیشتر از عامل اسناد نگاه کنید به: جوزف بی، فرگاس، روانشناسی تعامل اجتماعی، ترجمه خشایار بیگی، مهر داد فیروزبخت (تهران: انتشارات ابجد، ۱۳۷۳)، صص ۱۴۰-۱۰۰.

۵۶. ستوده، درآمدی بر روانشناسی اجتماعی، ص ۱۷۲.

۵۷. آل بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی (تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۶۷)، ص ۳۱۲.

۵۸. ستوده، درآمدی بر روانشناسی اجتماعی، ص ۱۷۶.

۵۹. حسین حسینی، تبلیغات و جنگ روانی، مجموعه مقالات (تهران: پژوهشکده علوم دفاعی، ۱۳۷۷)، ص ۹۵.

۶۰. برای اطلاع از انواع تبلیغات رجوع کنید به: حسینی، تبلیغات و جنگ روانی، ص ۲۲.

61. scapegoat theory

۶۲. آل پورت ریستمن، روانشناسی شایعه، ص ۵۳.

۶۳. علی اسدی، افکار عمومی و ارتباطات (تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۱)، ص ۱۹۴.

۶۴. نگاه کنید به: اتو فریدمان، روانشناسی در خدمت سیاست (تهران: انتشارات پیمان، ۱۳۶۳)، صص ۹۵-۹۹.

۶۵. ستوده، درآمدی بر روانشناسی اجتماعی، ص ۲۰۴.

۶۶. ژان نونل کاپفر، شایعه، ترجمه خداداد موقر (تهران: نشر و پژوهش شیرازه، ۱۳۸۰)، صص ۳۶۹-۳۴۷.

۶۷. علی فتاحی آشتیانی، روانشناسی سیاسی (تهران: مؤسسه انتشارات بهشت، ۱۳۷۷)، ص ۱۴۷-۱۵۰.

۶۸. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: کاپفر، شایعه، صص ۳۶۳-۳۶۵.

۶۹. غلامعلی افروز، روانشناسی شایعه و روشهای مقابله با آن (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶)، ص ۱۳.

۷۰. آلموند و پاول، «جامعه‌پذیری سیاسی و فرهنگ سیاسی»، ترجمه علیرضا طیب، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۱۴-۱۱۳، ص ۲۷.

71. Samih. K Farsoun and Mehrdad Mashayekhi, *Iran Political Culture in the Islamic Republic* (London: Routledge, 1992), p. IX.

۷۲. عبدالرحمن عالم، بنیادهای علم سیاست (تهران: نشر نی، ۱۳۷۳)، ص ۱۱۳.

۷۳. عبدالعلی قوام، سیاست‌های مقایسه‌ای (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۳)، ص ۷۱.

۷۴. همان، ص ۷۳.

۷۵. نگاه کنید به: حسین بشیریه، جامعه مدنی و توسعه سیاسی در ایران (تهران: مؤسسه نشر علوم نوین، ۱۳۷۸)، صص ۲۹-۳۹.

۷۶. همان، ص ۳۰.

توطئه بنامد، صص ۱۹-۲۰.

۲۸.

۲۹. روزه گارودی، ماجرای اسرائیل، صهیونیسم سیاسی، ترجمه منوچهر بیات مختاری (مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۴)، ص ۲۲.

۳۰. نگاه کنید به: عجاج نوبهض، پروتکل‌های دانشوران صهیون، ترجمه حمیدرضا شیخ (مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳).

31. Pipes, *Conspiracy: How the Paranoid style*.... p. 10.

۳۲. عبدالهادی حائری، تاریخ جنبش‌ها و نکابوی فراماسونری در کشورهای اسلامی (تهران: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸)، صص ۲۵-۲۶.

33. Zonis and Joseph, *Conspiracy Thinking*.... pp. 444-445.

34. Robert Robins, Post Jerrold. M, *Political Paranoia, The Psychopolitics of Hatred* (New Haven: Yale University Press, 1997), pp. 3-4.

۳۵. سعید شاملو، آسیب‌شناسی روانی (تهران: انتشارات شرکت سهامی چهر، ۱۳۶۴)، ص ۲۷۰.

۳۶. کسانی مثل جوزف و زونیس در مقاله «توطئه باوری در خاورمیانه» بر این نظر هستند.

37. Pipes, *Conspiracy: How Paranoid Style*.... p. 16.

38. Pipes, *The Hidden Hand*.... p. 191.

39. Robins and Jerrold, *Political Paranoia*.... p.6.

40. *Ibid*, p. 4.

41. *Ibid*, pp. 4-5.

۴۲. با جستجوی ترکیبی واژه‌های «rational + thinker+paranoid» در سایت اینترنتی google می‌توان به این جدول دست یافت.

43. Pipes, *The Hidden Hand*.... pp. 257-258.

44. *Ibid*, p. 258.

45. *Ibid*, 259.

46. *Ibid*, p. 260.

47. *Ibid*, pp. 265-286.

۴۸. برای اطلاع بیشتر از این تمایش نگاه کنید به: ساویتسری شیوالینگاپا، عروسک‌های خیمه شب بازی و نقش آنها در اجتماع، ترجمه علی آقابخش (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۷).

۴۹. عبدالرحمن عالم، بنیادهای علم سیاست (تهران: نشر نی، ۱۳۷۳)، ص ۷۶.

۵۰. گردن آل پورت، لئویستمن، روانشناسی شایعه، ترجمه ساعد دستانی (تهران: سروش، ۱۳۷۲)، صص ۶۲-۶۹.

۵۱. نگاه کنید به: ایرج یزشکزاد، دایه جان ناپلئون (تهران: انتشارات صفی‌علیشاه، ۱۳۵۵).

۵۲. سروناز تربتی، تئوری توطئه (تهران: سازمان انتشارات گفت‌مان، ۱۳۷۸)، ص ۳۶.

○ یکی از عوامل پذیرش و انتقال شایعه، تنفر است. انسان به سادگی می‌تواند هر عیب و نقصی را بی‌تعمق و مطالعه دقیق به فرد یا افراد دیگر یا برخی کانونها و کشورها نسبت دهد و احساس نفرت خود را تا اندازه‌ای ارضا کند.